

ХАРКОВЕНКО

Роман,

кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідного
відділу інноваційних технологій та
популяризації культури
Українського центру
культурних досліджень
kredo3@ukr.net
(м. Київ)

РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ В КОНТЕКСТІ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

У статті розглядаються та аналізуються особливості охорони культурної спадщини як запоруки розвитку туристичної інфраструктури України. Здійснено огляд туристичної галузі в контексті охорони культурної спадщини, принципів впровадження державної політики розвитку охорони культурної спадщини і туризму, а також діяльності регіонів вказаної держави. Виокремлено основні принципи використання, популяризації та сприйняття пам'яток культурної спадщини туристами в Україні.

Методологія дослідження ґрунтується на системі теоретичних принципів (системності, історизму, об'єктивності тощо), логічних прийомів (аналіз і синтез, індукція та дедукція, аналогія, гіпотеза тощо) та конкретних засобів дослідження, що дали змогу висвітлити особливості охорони культурної спадщини як запоруки розвитку туристичної інфраструктури України.

Основними результатами дослідження є вивчення, аналіз, узагальнення та систематизація основ туристичної галузі в контексті охорони культурної спадщини і принципів впровадження державної політики України.

Наукова новизна результатів дослідження статті полягає в здійсненні аналізу взаємодії сфери охорони культурної спадщини і туристичної галузі в Україні.

Висновки та конкретні пропозиції автора: охорона культурної спадщини та розвиток туристичної інфраструктури – це галузі, які нерозривно пов'язані між собою, доповнюють одна одну і взаємозалежні між собою. На нашу думку, культурний туризм слугує так званим каталізатором сфери охорони культурної спадщини. І сьогодні завдання української держави забезпечувати динамічний розвиток туризму в Україні у тісному взаємозв'язку (тандемі) зі

збереженням культурного надбання нашого народу. Необхідно популяризувати нашу державу у світі, створити умови для приїзду туристів до України, а це в свою чергу забезпечить надходження додаткових коштів до державного та місцевих бюджетів. Туристи, приїжджаючи в Україну, хочуть побачити щось нове, цікаве, свідчення історичного та культурного минулого, автентичне українське мистецтво і традиції. А нам є що показати світу, адже маємо багату культурну спадщину, яку потрібно зберігати, охороняти, популяризувати, розумно використовувати, передусім, для прийдешніх поколінь і як запоруку розвитку культурного туризму.

Ключові слова: охорона культурної спадщини, об'єкт культурної спадщини, пам'ятка, туристична інфраструктура.

DEVELOPMENT OF TOURIST INFRASTRUCTURE IN THE CONTEXT OF PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE OF UKRAINE

The article considers and analyses the features of cultural heritage protection as a guarantee of development of tourist infrastructure of Ukraine. A review of the tourism industry in the context of cultural heritage protection, the principles of implementation of state policy in the sphere of cultural heritage protection and tourism, as well as the activities of the regions of the state. The basic principles of use, popularization and perception of cultural heritage monuments by tourists in Ukraine are highlighted.

The research methodology is based on a system of theoretical principles (systematics, historicism, objectivity, etc.), logical methods (analysis and synthesis, induction and deduction, analogy, hypothesis, etc.) and specific research tools that allowed to highlight the features of cultural heritage protection as a guarantee of development tourist infrastructure of Ukraine.

The main results of the research are the study, analysis, generalization and systematization of the basics of the tourism industry in the context of cultural heritage protection and the principles of implementation of state policy of Ukraine.

The scientific novelty of the study results of the article is to analyze the interaction between the sphere of cultural heritage protection and the tourism industry in Ukraine.

Conclusions and specific suggestions of the author: cultural heritage protection and development of tourist infrastructure are areas that are inextricably linked, complementary and interdependent. In our opinion, cultural tourism serves as a so-called catalyst for the protection of cultural heritage. Moreover, today the task of the Ukrainian state is to ensure the dynamic development of tourism in Ukraine in close connection (tandem) with the preservation of the cultural heritage of our people. It is necessary to promote our country in the world, to create conditions for the arrival of tourists to Ukraine, and this in turn will ensure the receipt of additional funds to state and local budgets. Tourists coming to Ukraine want to see something new, interesting, evidence of historical and cultural past, authentic Ukrainian art and

traditions. In addition, we have something to show the world, because we have a rich cultural heritage that needs to be preserved, protected, promoted, wisely used, especially for future generations and as a guarantee of cultural tourism.

Key words: *cultural heritage protection, cultural heritage object, monument, tourist infrastructure.*

На території України знаходиться велика кількість об'єктів культурної спадщини. Культурна спадщина – це фундамент, на якому сьогодні стоїть національна культура, що включає пам'ятки культурної спадщини. Ретельно збережена й належним чином представлена культурна спадщина – невмируще джерело зростання і духовного розвитку українського народу, національної самосвідомості. Ефективне збереження, відновлення та відповідне використання нашої культурної спадщини потребує не лише наукового підходу, а й людського фактору розуміння вказаного питання.

Можна визначити поняття державної політики розвитку охорони культурної спадщини і туризму, з одного боку, як єдиної системи, а з іншого – як стратегії й тактики органів виконавчої влади стосовно впровадження заходів з охорони національного надбання, створення сприятливих умов для його збереження та використання.

Державна політика здійснюється на принципах рівноправності визначення культурної спадщини та віросповідань народів, сприяння реабілітації її об'єктів, дбайливого ставлення до історичних та сучасних пам'яток, своєчасності реставраційних робіт, постійної турботи про збереження предметів і зон охорони культурної спадщини тощо. На підставі цього державну політику України можна охарактеризувати як таку, що спрямована на збереження і використання пам'яток з метою виховання у населення поваги до культурного минулого.

Об'єктом державного управління сферою охорони культурної спадщини і туризму є пам'ятки культурної спадщини, що використовуються у туристичній діяльності, а суб'єктом – органи виконавчої влади, наділені повноваженнями щодо прийняття управлінських рішень, контролю за їх реалізацією та функціонуванням підпорядкованих установ та організацій.

Наукові підходи до формування державної політики у сфері охорони

культурної спадщини і туризму, підвищення її ефективності можна класифікувати за трьома напрямками: удосконалення нормативно-правової бази, визначення інституціональних особливостей державного управління, фінансування заходів щодо збереження національного надбання.

Аналіз організаційної структури Міністерства культури та інформаційної політики України, Міністерства інфраструктури України, а також органів охорони культурної спадщини обласних державних адміністрації свідчить про вертикальну неузгодженість цих інституцій, відсутність належних горизонтальних зв'язків на регіональному рівні та необхідність реформування системи управління як в державі, так і в областях. Здійснення аналізу існуючих програм розвитку охорони культурної спадщини й туризму дає підстави говорити про наявність неантагоністичних суперечностей системи державного управління в зазначеній галузі. Ці обставини негативно впливають на результативність та ефективність державного управління сферою охорони культурної спадщини і туризму.

Наявні проблеми дають можливість сформулювати основні напрями удосконалення нормативно-правового забезпечення охорони культурної спадщини і розвитку туризму.

Туризм як різновид підприємництва та засіб виховання людей безпосередньо впливає на всю економіку держави, оскільки він:

- є джерелом доходу для місцевого населення;
- стимулює розвиток галузей, пов'язаних з випуском предметів споживання, тому що приплив туристів підвищує попит на більшість видів товарів, завдяки чому виробництво розвивається;
- сприяє розвитку розважальної і пізнавальної сфери, тому що для залучення відвідувачів велика увага з боку місцевої влади приділяється збереженню пам'яток культурної спадщини, архітектурних ансамблів, будівництву різноманітних атракціонів;
- сприяє розвитку транспортних підприємств та організацій, розширенню автосервісу;
- стимулює розвиток засобів зв'язку, оскільки підтримуючи контакти з

місцем постійного проживання, туристи використовують пошту, телефон, телеграф, мережу Інтернет;

– обумовлює зростання попиту на вироби місцевої промисловості, сувеніри (досить часто реалізація такої продукції служить рекламою для туристичного центру);

– сприяє припливу в країну значних коштів в іноземній валюті [1].

Щодо актуалізації культурних регіональних ресурсів, то йдеться про те, наскільки туризм сприяє прояву культурного потенціалу, допомагає відкрити нові, ще не активізовані можливості, сприяє розвитку культурних ресурсів того чи іншого регіону. Важливо, що культурний туризм, якщо його розглядати не утилітарно, а в більш широкому аспекті, є засобом актуалізації тих культурних ресурсів регіонів або країни як комунікативного простору, в які потрапляє турист.

На нашу думку, регіональна туристична політика, тенденції розвитку і стратегії, які існують у регіонах, потребують більшої уваги з боку держави, вивчення та розвитку. Важливо з'ясувати, як їх можна максимально використати саме в контексті охорони культурної спадщини. Актуалізація культурних регіональних ресурсів не може виглядати як програма, яка реалізується за географічним принципом. Це пам'яткоохоронний принцип.

Необхідно зазначити, що складно говорити про поняття «ресурси» Якщо йдеться про туристичні ресурси, то зазвичай їх розуміють як сукупність природних і створених людиною рекреацій, об'єктів, які дають можливість здійснювати функцію задоволення потреб у відпочинку, укріплення здоров'я, а також духовних потреб. Адже, ресурс як поняття в контексті культурного туризму виглядає достатньо метафорично. Все є ресурсом: і природа, і вода, і земля, і небо, і транспорт, все це може виглядати як туристичний ресурс. Єдине, що визначається як туристичний ресурс – це те, що стає об'єктом туристичної діяльності. Природні ресурси важливо пов'язати з кліматичними, ландшафтними реаліями. Це все те, що є надбанням того чи іншого регіону (джерела мінеральних вод, флора і фауна, тобто сукупність всіх можливих рекреаційних джерел).

Можна говорити про культурні ресурси як про матеріальні об'єкти або предметно-об'єктний ряд, який відображається в пам'ятках культурної спадщини, в самому середовищі міста тощо. Також йдеться про соціально-психологічні ресурси, де аксіологічні ознаки мають поведінка мешканців, які проживають в тому чи іншому регіоні, традиції, спосіб життя, одяг, релігійні уявлення. Все це відрізняється від того, що ми приймаємо за норму, а норма пов'язується зі своєю культурою, спонукає туристів до того, щоб сприймати щось як певний туристичний ресурс, тобто як певний потенціал туристичної діяльності.

Також визначається економічний статус цих ресурсів, де можливі елементи урбанізації, індустріалізації, проблеми професійного забезпечення послуг [2]. Це всі ті сервісні комплекси, які уможливають задоволення потреб туристів. Можна говорити і про те, наскільки всі ці ресурси пов'язуються з внутрішньою ситуацією, яка носить геополітичний або політичний характер.

Наприклад, існує декларація ЮНЕСКО, відповідно до якої потрібно під час різних подій максимально зберігати пам'ятки культурної спадщини [3]. Тобто, самі проблеми проходження митного контролю, зустріч з органами влади, які регулюють в'їзд і виїзд – все це теж можна віднести до регіональних ознак, які пов'язуються з туристичними ресурсами.

Важливо, що інфраструктура всього комплексу культурної спадщини належить традиції і тій системі, яка відтворюється як юридичний комплекс та формується як комплекс послуг та комплекс проведення подорожей. Адже, саму сферу охорони культурної спадщини як цілісність певних ознак (соціокультурних, соціально-психологічних, економічних, рекреаційних, навіть демографічних) можна охарактеризувати як туристичний ресурс.

Так сталося, що все починають називати ресурсом. І навіть культурний туризм виглядає як один із чинників реалізації цих ресурсів у контексті туристичної діяльності. Важливо, що самі просторові координати регіону визначаються різними категоріальними системами. Так, рекреація здебільшого охоплює продукуючий і спонукальний характер, де людина вступає в активний діалог з природними, культурними та іншими цінностями, які виникають в

обставинах, дикій природі або урбанізованому середовищі.

Ландшафт – це вже більше геопластична або геологічна характеристика. Ландшафт може бути як суто природним, так і культурним. Здебільшого суто природний ландшафт – реальність досить абстрактна. Ландшафт – «ланд» (країна), «шафт» (простір, що розгортається перед людиною) переважно характеризує спосіб структурування рельєфу землі. Ландшафт лісостепу – це один ландшафт, гірський ландшафт – зовсім інший, ландшафт великого міста – ще інша реальність.

Тобто, ми можемо сказати, що культурний ландшафт – це спосіб обживання цього ландшафту, спосіб його культивування, спосіб використання економічного і природного ресурсу [4].

Так, наприклад, розсадження виноградників в Україні, інші культури, садиби, парки – це все ландшафти. Поняття «ландшафт» дає можливість говорити про те, що людина потрапляє в іншу систему ландшафтного устрою, бачить культурний ландшафт, який розгортається, як феномен природи.

Поруч з поняттям «ландшафт» часто використовують поняття «пейзаж». Інколи говорять, що ландшафт того чи іншого парку має ті чи інші пейзажні ознаки. Інколи парк називають пейзажним, тобто видовищним, не структурованим за принципом регулярного формування зон, де знаходяться ті чи інші рослини. Так, ландшафт вільно розтікається територією, яка підкреслює непередбачений спосіб виникнення рослинності в природі.

Пейзаж як культивування ландшафту теж може стати одним із туристичних ресурсів. Пейзаж може бути знятим на відеоплівку, може бути представлений у вигляді гравюри або у вигляді картини, живопису. Все це своєрідні форми адекватності ландшафтних конфігурацій, які можна назвати пейзажем.

Коли йдеться про визначення територіальних ознак як в архітектурі, так і в рекреаційному просторі, то говорять про зонування. Якщо в архітектурі розвинутий принцип функціонального зонування, то в туризмі і рекреаційних реаліях говорять про історико-культурні зони, які є тим місцем, в якому формується та чи інша агломерація середовища: вічного, повсякденного або динамічного. Ці зони мають більш фундаментальний характер, ніж ландшафт.

Ландшафт може змінитися, а зона залишається зоною. Вона має більш формальні і більш усталені характеристики.

Так, наприклад, ландшафт швидко змінюється за допомогою забудови, але зона як історико-культурне надбання, як певна рекреація залишається тою ж самою. Зона зберігає сталі характеристики регіональних ознак того чи іншого культурного цілого. Це пов'язано як з межами, так і з самою функцією, яка належить цій зоні. Можна сказати, що зонування – це один із стародавніх принципів описування та характеристики ландшафтів або ресурсів. Воно може стати туристичним ресурсом, якщо потрапить в контекст туристичної діяльності як принцип функціонального й історико-культурного значення.

Коли йдеться про характеристику того чи іншого міста, то виділяються місця компактного розселення, місця, пов'язані з виробництвом або, навпаки, де простір визначається як паркові і ландшафтні зони. Тобто, ми бачимо, що саме зонування є одним із важливих означуваних просторових характеристик регіону. Зонування є найважливішим принципом пам'яток культурної спадщини. Часто люди проходять вуличками, дивляться на пам'ятки культурної спадщини і не розуміють, що вони потрапляють в зону, наприклад, центру як історико-культурного ядра. Далі йде наступна зона, більш широка, пов'язана із більш пізньою забудовою, ще далі – вже периферія міста, яка структурується на підставах зовсім інших принципів зонування.

Здається, що проблема великих міст – це автентичність збереження тих зон, які визначаються як історико-культурний потенціал, які стають проблемою для того, щоб, по-перше, вони зберігалися, по-друге, максимально використовувались як об'єкт туристичної діяльності. Важко уявити, що центр міста Києва буде пустим і там не будуть існувати потоки туристів, потоки тих, хто хоче бачити ці пам'ятки культурної спадщини. Адже, якщо існують такі потоки, це ще не свідчить про те, що ця зона існує в достеменному режимі.

Тобто, проблема актуалізації культурного потенціалу регіону пов'язана з певним зонуванням міст, самих регіонів, визначенням епіцентрів, ландшафтно-паркової структури, сакральної структури, яка має ті чи інші характеристики, наприклад, урбанізованого середовища, побудованого в режимі тоталітарного

режиму тощо. Всі ці реалії мають створювати певні картосхеми туристичного маршруту, де визначається не просто карта міста, а зони – як історико-культурні характеристики та ознаки території, які є певною культурною рекреацією.

Більше того, сам туристичний проект або туристична подорож повинні формуватися як різноманітність споглядання різних зон в процесі означеної подорожі. Якщо люди перебувають лише в сакральному часі вічного середовища, а це є одним із головних принципів туристичного проекту, тоді швидко виникає втома від надцінностей. Вже не помічається та цінність пам'яток культурної спадщини, яка може звучати абсолютно інакше, якщо перед цим туристи побували в руїнах старовинного парку, побачили природні рекреації.

Принцип доповнюваності є дуже важливим. Він утворюється як актуалізація культурного потенціалу регіону. Ця актуалізація мусить формуватися по-різному: на рівні визначення режисури проведення екскурсії, на рівні доцільності тих чи інших туристичних потоків, які відбуваються в тих чи інших рекреаціях, на комунікативному рівні, а також на рівні контактів між місцевими мешканцями, які є автентичним населенням і зустрічаються з туристами [5]. Це не обов'язково споживання сувенірів та споживання туристичної продукції, яка заповнює лотки і торговий простір навколо великих міст або центрів. Велика кількість подібних точок існує в різних місцях, які вказані як вічні цінності. Адже, зустріч може відбуватися на зовсім різних рівнях: карнавали, свята, вечірні прогулянки зі співом, діалог різних мов. Все це створює непересічну атмосферу, яка свідчить про те, що культура живе, актуалізується як діалог, як комунікація різних культур, що виникає в процесі туристичної подорожі.

В туризмі існує достатньо прагматичний підхід до пам'яток культурної спадщини місцевого значення, які вписуються в контекст так званого культурного надбання. Культурне надбання – це ті надбання і весь той потенціал культури, який використовується туристами: культурні заходи, фестивалі, конференції і комплекс заходів, які задіяні в цьому регіоні як туристичні акти. Це надбання, яке виникає як сумісне використання культурно-

історичного потенціалу (пам'ятки культурної спадщини, музеї, театри тощо) разом з місцевим населенням [6, 7].

Тобто, туристи розчиняються в юрбі того публічного простору, в якому відбувається видовище, сприйняття тих чи інших пам'яток культурної спадщини. Це ті надбаня, які здебільшого використовуються лише місцевим населенням, але туристи їх оглядають на короткий час як раритетні об'єкти, які вони сприймають лише як певні надцінності історії, культури, доби. Це громадські споруди, культові об'єкти, кінотеатри, бібліотеки тощо. Такий підхід є суто функціональним і комунікативно-структурним. Його можна було б доповнити, якщо спроектувати на поняття історико-культурного надбаня контекст історико-культурного потенціалу.

Надбаня – це те, що вже актуалізовано, що лежить на поверхні, що можна сприймати, але потенціал потребує його актуалізації. Так, можна зустрітися з такою пам'яткою культурної спадщини, яка абсолютно не доступна ні для місцевого населення, ні для туристів. Адже в спеціальних елітних турах прокладаються досить складні маршрути. Наприклад, в горах Кавказу туристів підводять до монастиря і відбувається зустріч, а інколи й спільна трапеза з монахами і тим населенням, яке перебуває на верхніх гірських плато.

Це є актуалізацією культурного процесу настільки, наскільки є інтерес та мотивація саме в такому контакті [8]. Якщо турист зацікавлений у поверховому ознайомленні і зчитуванні інформації з так званого «надбаня», що буквально зустрічає туристів на дорозі – це один підхід. Якщо треба докласти ще зусилля, то тут вже туристична група розбивається на дві конфігурації: одна хоче взяти участь у цій складній подорожі, а інша не має такого бажання.

Тобто, ми бачимо, що сам процес актуалізації може носити досить різні форми звернення до культурного потенціалу. Можна також говорити про культурний потенціал як паспорт місця, де культурна зона буквально оживає в буклетах, в тих трансформаціях рельєфу, які відбуваються шляхом монтажу в поліграфічній продукції. Якщо туристи купують цю продукцію, звичайно, актуалізація культурного потенціалу відбувається більш доцільно, виникає більш системно, як культурна цілісність, як генеза культуротворення рельєфу,

рекреації тієї чи іншої культурної зони.

Необхідно виокремити саме рівень часовості або тієї темпоральності, яка розгортається в процесі туристичного проекту або подорожі. Якщо ми звертаємося до пам'яток культурної спадщини, то здебільшого мова йде про минуле, минулий час, про історичні цінності, які існують у туристичному публічному просторі як артефакти культури. Проте, важливим є не сам минулий час, а принцип його входження в сьогодення.

Отже, державна політика розвитку культурного туризму повинна будуватися на підставі комплексного підходу, де культурне надбання кожного регіону розгортається в різних контекстах і дає можливість людині ідентифікувати себе з тим простором, який вона сприймає як героїчний, гіпотетичний, піднесений або безкінечний.

Так, інколи виникає ситуація, коли людина, яка звикла жити в урбанізованому середовищі, потрапляючи в ландшафт, що є суто контрастним до цього середовища, просто губиться в чужому ландшафті. Вона (людина) шукає близькі для неї орієнтири, які допомагали б здійснити елементарну функцію естетичного сприйняття. Сама аксіологія контрастних, нюансних та адаптивних відносин людини в просторі незнайомого і достатньо складного для неї рекреаційного регіону повинна будуватися на підставах поступового входження.

Це входження може бути попереджене буклетами, може бути визначене віртуальною можливістю репрезентації цього простору в слайд-шоу, в різних можливостях побачити відеофільм, перед тим як людина потрапить саме в цей регіон. Але головне, щоб це не була статична зчитка інформації, яка не актуалізує цінності, а нівелює їх або недобачає. Тому весь інформаційний, комунікативний простір має бути розбитий на певні зони, де відбувається та чи інша театралізація, ритуалізація, або знакова сигніфікація культурної функції рекреації як культурного потенціалу, який потребує свого адекватного сприйняття.

Охорона культурної спадщини та розвиток туристичної інфраструктури – це галузі, які нерозривно пов'язані між собою, доповнюють одна одну і

взаємозалежні між собою. На нашу думку, культурний туризм слугує так званим каталізатором сфери охорони культурної спадщини [9]. І сьогодні завдання української держави забезпечувати динамічний розвиток туризму в Україні у тісному взаємозв'язку (тандемі) зі збереженням культурного надбання нашого народу. Необхідно популяризувати нашу державу у світі, створити умови для приїзду туристів до України, а це в свою чергу забезпечить надходження додаткових коштів до державного та місцевих бюджетів. Туристи, приїжджаючи в Україну, хочуть побачити щось нове, цікаве, свідчення історичного та культурного минулого, автентичне українське мистецтво і традиції. А нам є що показати світу, адже маємо багату культурну спадщину, яку потрібно зберігати, охороняти, популяризувати, розумно використовувати, передусім, для прийдешніх поколінь і як запоруку розвитку культурного туризму.

Список використаних джерел та літератури

1. Менеджмент туризма: Туризм и отраслевые системы. М.: Финансы и статистика, 2002.
2. Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України.
3. Законодавчі акти та офіційні нормативні документи.
4. Інформаційні та аналітичні матеріали, розміщені в мережі Інтернет.
5. Магазінщикова І. П. Культурна спадщина людства: Збереження та використання: навчальний посібник. Львів, 267 с.
6. Квартальнов В. А. Стратегический менеджмент в туризме: современный опыт управления / В. А. Квартальнов. М.: Финансы и статистика, 1999. 496 с.
7. Любіцева О. О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). К.: Альтерпрес, 2002. 436 с.
8. Богуславський М. М. Культурні цінності в міжнародному обороті: правові аспекти. Москва: Видавництво «Норма», 2012, 425 с.
9. Харковенко Р. В. Науково-методичні аспекти системи обліку пам'яток культурної спадщини. *Праці Центру пам'яткознавства*. Вип. 31. К.: Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 2017. С. 29–36.

References

1. Menedzhment turizma: Turizm i otraslevye sistemi [Tourism Management: Tourism and Industry Systems]. Moscow: Finance and Statistics, 2002. 454 p. [in Russian].
2. Current archive of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. [in Ukrainian].

3. Legislation and official regulations. [in Ukrainian].
4. Information and analytical materials posted on the Internet.
5. Magazinschikova I. P. (2004). Cultural heritage of mankind: Preservation and use: a textbook. Lviv, 2004, 267 p. [in Ukrainian].
6. Kvartalnov V. A. *Strategic management in tourism: modern management experience* / V. A. Kvartalnov. Moscow: Finance and Statistics, 1999. 496 p. [in Russian].
7. Lyubitseva O. O. *Market of tourist services (geospatial aspects)*. K.: Alterpress, 2002. 436 p. [in Ukrainian].
8. Boguslavsky M. M. (2012). *Cultural values in international turnover: legal aspects*. Moscow: Norma Publishing House, 2012, 425 p. [in Russian].
9. Kharkovenko R. V. (2017). *Scientific and methodological aspects of the system of accounting for cultural heritage monuments // Proceedings of the Center for Monument Studies*. Vip. 31. Kyiv: Center for Monument Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments, 2017. P. 29–36. [in Ukrainian].

Рецензент:

Кучер В.І., д.і.н., професор
Уткін О.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 21.01.2021 р.